

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ ԱԻԵՐԱԿՆԵՐԸ

(Կ. Ա. ԼԵՕՆՏԻԵՎԻ)

(Նուէր բաղմավաստակ ծարտ. Թ. Թօրամանեանին)

Հայկական ճարտարապետութիւնը մինչև այժմ քիչ է դրա-
դեցրել արուեստի պատմաբաններին: Ռուսները, չնայելով տեղի
մօտաւորութեանը, ուր այդ ամենահետաքրքիր արուեստն յա-
ռաջացաւ, չնայելով նրա ազգակցութեանը ռուսական ճարտա-
րապետութեան հետ՝ ոչինչ, կամ համարեա շատ մասնաւոր
բան են աւելացրել նրա ուսումնասիրութեանը: Եթէ որեւէ
տեղ էլ լիշուում է հայկական ճարտարապետութեան մասին,
այն է շատ անգամ շփոթում են վրացականի հետ:

Վրաստանի և Հայաստանի ճարտարապետութեան վերայ
առաջին անգամ ուշադրութիւն դարձնող գիտնական Դիւ-
րիւա-դէ Մօնպերեն կանգնած էր բալորովին ուղիղ հայեցա-
կէտի վերայ, համարելով հայկական ճարտարապետութիւնը
նախատիպ վրացականին: Այդ հայեացքի հակառակորդները,
չներկայացնելով լուրջ առարկութիւններ Դիւրուա-դէ-Մօնպե-
րէի տէօրիայի ուղղութեան դէմ, աւելի շատ հակուած են հա-
մարել այդ ճարտարապետութիւնները զուգընթացաբար զար-
գացած, միևնոյն աղբիւրից, բայց բոլորովին միմեանցից անկախ:
Պրօֆ. Կանդակովը, իւր ճշին վրացական ճարտարապետու-
թիւնն զրքի մէջ, մինչև անգամ բոլորովին մերժում է վրա-
ցիների ճարտարապետական սկզբունքների փոխառումը հայկա-
կան ոճից: Նա ասում է: «Ընդհանրապէս գործածուող «վրաց
ճարտարապետութիւն» տերմինը՝ առողջ մտքի ծնունդ է,
պարզ հասկանալի, որովհետև ճարտարապետական լիշատակա-
րանները կենդրոնացած են բուն Վրաստանում և ոչ-Հայաստա-

նուժ»։ Բայց պատմութեան և հայկական յուշարժանների սերտ ուսումնասիրութեամբ, այն հայեացքը, թէ Հայերն իրանց ճարտարապետութիւնը ստացել են Վրաստանից, — պիտի բոլորովին թողնել։

Իսկապէս, Վրաստանի և Հայաստանի յուշարժանների մեծագոյն մասը, յառաջացել են ծառայելու այն կտրիքներին, որոնք կապ են ունեցել քրիստոնէութեան մուտ գործելու հետ, դորա համար էլ քրիստոնէութիւնն ընդունելու ժամանակը, երկու երկրների համար էլ կարող է ծառայել իբրև յենակէտ ճարտարապետական պատմութեան։

Վրաց Միրիան (Միհրան?) Թագաւորը, շնորհիւ ս. Նունէի ջանքերի, քրիստոնէութիւնն ընդունում է IV դարի սկզբում և քրիստոնէական կրօնը դառնում է պետական։ Որպէս ղի Վրաստանի քրիստոնէութիւնն ընդունելու ճիշտ տարեթիւր հաստատենք, դիմենք Բարօնիա պատմաբանի վկայութեանը։ Նա գրում է. «Գոնստանդինի Թագաւորութեան 22, Սիլւեստրի 14, Քր. ծն. 327 տարին, Իվերիայում սուրբ հաւատը տարածուեց» և այլն. և յետոյ պատմում է ս. Նունէի լուսաւորիչ գործունէութիւնը¹⁾։ Այն ինչ Հայաստանում քրիստոնէութիւնը տարածւում է Տրդատ Մեծի օրով, որ բարձրացաւ հայոց զահի վերայ 286 թուին։ Տրդատն ինքն ընդունեց քրիստոնէութիւն և նրան արաւ պետական կրօն։ Յետոյ պիտի նկատել, որ հայոց հոգևոր գլխին — կաթողիկոսին էին ենթարկուած Աղուանից և Վրաց արքեպիսկոպոսները և վերջինս անկախացաւ Հայ եկեղեցուց միայն VI դարում²⁾։

Այժմ աշխատենք ուսումնասիրութեան արժանի յուշարժանների շինուելու տարեթուերը որոշել։ Այսազգայի Պիցունցու տաճարը մինչև այժմ համարւում է ամենահին յուշարժանը, որ ծառայում է իբրև նախատիպ վրաց ճարտարապետութեան, իսկ ինքն Արևազիան, հայրենիք Վիր-Բիւզանդական ոճի։ Այդ տաճարն ի պատիւ ս. Սօֆիայի Աստուածային ի-

¹⁾ «Древности восточныя». Трудъ вост. ком. Имп. Мос. Арх. Общест.

²⁾ Внутр. быть древн. Арм. Г. Езовъ.

մաստութեան (այդ մականունը նա պահպանում էր մինչև XVI դարը) Պրոկոպի վկայութեամբ, նորադարձ արխաղեցիների համար շինեց Բիւղանդացոց Յուստիանոս I կայսրը 551 թուին, Բայց թէ շարուածքի (քարերի և աղիւսների անհաւասար կարգեր) և թէ յատակադժի բացառիկ բնոյթով, մեղ հասած Պիցուենցու եկեղեցին ամենից շատ մօտ է Բիւղանդական XI դարի եկեղեցիներին: Այս դաթն (տարեթիւ) էլ պիտի ընդունել, իբրև եկեղեցին կառուցանելու ժամանակամիջոց, որն ընդհանրացած կարծիքով, ներկայացնում է վրացական եկեղեցիների նախատիպը: Այլև պիտի նկատի ունենալ, որ վրաց պատմաբանների ասածներին համաձայն, մինչև անգամ տմենահները և այդ պատճառով աննշան ու ճարտարապետական քիչ հետաքրքրութիւն շարժող յուշարձանները, կառուցուել են X դարից ոչ առաջ:

Այժմ դիմենք Հայաստանի պատմութեան: Աղաթանգեղոս պատմագիրն ասում է. «Գրիգոր Լուսուորիւր (IV դար) քրիստոնէութիւն մտցրեց ամբողջ Հայաստան՝ քանդելով կռատունները, շինելով «տաճարներ» ամեն կողմերում, — նահանգներում, քաղաքներում, աւաններում և դէղերում՝ նշանակելով քահանաների, սարկաւազների և եկեղեցու ուրիշ սպասաւորների անհամար բազմութիւն: Հայկական եկեղեցիների կառուցուելու սկզբնաւորութեան այս ընդհանուր ցուցմունքից անկախ՝ նրանց մի քանիսի տարեթուերը կարելի է ճշմարտութեամբ ցոյց տալ: Հայերի գլխաւոր սրբութիւնը — Էջմիածինը հիմնուել է 303 թուին. այս վանքից կէս վերստ արեւելահարաւ դտնւում է սուրբ Գալիանէի եկեղեցին (վանքը)՝ մէկ վերստ արեւելք կանգնած է ս. Մարինի կամ Շողակաթի եկեղեցին. առաջինը շինուել է 618 թուին, երկրորդը 630 թուին: Ծովաց երկրի Խողան քաղաքում ս. Գրիգորի որդին շինեց մի մեծ եկեղեցի: Ս. Մակարի վանքը (Գանձակի նահանգում) հիմնուած է IV դարում: Վաղարշապատին մօտ, Ներսէս Շինող կաթողիկոսը VII դարում կառուց տաճար ս. Գրիգորի անունով: Ընդհանրապէս, եթէ մի կողմ էլ թողնելու լինենք եկեղեցական շինարարութիւնը և դառնանք ճարտարապետու-

Թեան այլ ճիւղերին, կտեսնենք Հայաստանի տարածութեան վերայ ահաւոր բազմութիւն շինութիւնների, ամենախոր հնութեան, տօժ աւերակ դարձած, որոնք հասկացողութիւն են տալիս հայկական հին արուեստի մասին: Այսպէս օրինակ, Արաքսի մէջ Թափուող Աղատ գետի հովտում, եղել են ամենահին յիշատակութիւններն հայերի պատմութեան: «Այստեղ Գր. Յն. 2000 տարի առաջ Գեղամ Թաղաւորը քաղաք ¹⁾ շինեց», որն իր աւերակներով այժմ էլ ներկայացնում է գեղեցիկ նմուշներ հայկական արուեստի, այստեղ մինչև այժմ էլ ճանապարհորդի զարմանքը շարժում է ամալի վանքը, որի մեծ մասը ժայռի մէջ է փորած: Ամբողջ Հայաստանը ձևած էր գեղեցիկ ճանապարհներով. նրա արագավազ, սրընթաց գետերի վերայ, չնայելով ամենամեծ դժուարութիւնների՝ կամուրջներ էր կառուցուած. ամեն նշանաւոր տեղերում բերդեր—ամրոցներ էր կանգնեցրած: Ագաթանգեղոս պատմագրի խօսքերով, Արտաշատ քաղաքում, Արաքսի վերայ, հինգ կամուրջ էր կապած:

Բացի այս բոլորից, մեր նպատակին կարող է մեծ ծառայութիւն մատուցանել Անի քաղաքի աւերակների ուսումնասիրութիւնը: Անիի պատմութիւնն սկսում է V դարից, երբ նա դեռ փոքր ամրոց էր և պատկանում էր Կամսարականներին: VIII դարում նրանք Անին զիջան Աշոտ Բագրատունուն, որ ամրացրեց նրան և այնտեղ տեղաւորեց իւր զանձատունը և 961 թուին Բագրատունիները իրանց մայրաքաղաք դարձրին: Շուտով Անին այնպէս ընդարձակուեց, ամրացուեց և զարդարուեց, որ XI դարի սկզբում, ինչպէս ասում են, 100,000 տուն և 1000 եկեղեցի ունէր ²⁾: 1124 թ.—1209 թ. ժամանակամիջոցում, վրացիները հինգ անգամ տիրեցին այդ քաղաքին և հաւանական է շատ խնամքով չէին վերաբերում Անիի շինութիւններին: Ընդհանրապէս այդ քաղաքը ձեռքից ձեռք էր անցնում յոյներին, արաբներին, սելջուկներին և քարթուկներին: 1239 թուին մոնղոլները, բոլոր բնակիչներին կոտորե-

¹⁾ Внутр. быть древн. Арм. Г. Езовъ.

²⁾ «Новыя замѣтки на древн. ист. Кавказа и его обитателей» И. Шпенен.

լով՝ քաղաքն աւերեցին: 1319 թուին դրանց ձեռքի գործը լրացրեց երկրաշարժը: Եւ չնայելով այդ բոլոր թշուառութիւններին, Անիի աւերակները, որոնք ծածկուած են 7 քառակուսի ¹⁾ կիլոմետր տարածութիւն, ներկայացնում են հայկական ճարտարապետութեան կատարեալ մուգէլ: Անիի նոր մասի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ փոքրիկ եկեղեցու պեղումներէ ժամանակ զրտնուել է խաչքար հայկական 401 թուականով: (952 թուին Բ. Ի.):

X դարից սկսած, Անին դառնում է հայկական կեանքի հոգեւոր կեդրոն: Կաթողիկոսներն իրանց աթոռը փոխադրեցին այստեղ: Մայրաքաղաքի շուրջը շինուեցին վանքեր, իսկ բուն Անիի մէջ մի քանի մատենադարաններ, որոնց թւում և արքունի մատենադարանը: Այսպիսով Անիում արդէն X դարում գոյութիւն ունէին մի շարք շինութիւններ, որոնք իրանց զեղարուեստօրէն կառուցմամբ՝ ներկայացնում են հայկական ճարտարապետութեան զարմանալի արտադրութիւններ: Այդ շրջանից լաւ պահպանուել են և որոշ դադափար են տալիս հայերի զեղարուեստական ճաշակի բարձր հասկացողութեան մասին X դարում, չորս եկեղեցիներ. — տոհմական փոքրիկ եկեղեցին ս. Գրիգորի անուանով. Մայր եկեղեցին Աստուածածնի, ս. Գրիգորի եկեղեցին (6 արսիգներով) ²⁾ և Առաքելոց եկեղեցին: Անկասկած դրանց կանխել են աւելի հին շինութիւններ, որոնցից և մշակուել է ինքնատիպ հայկական ոճը, և որոնք մեզ չեն հասել՝ Անի քաղաքի բազմաթիւ անդամ աւերածութեան ենթակայ լինելու պատճառով: XII դարում վրացիները հինգ անգամ նուաճել են Անին և այդ պատճառով էլ հաւանական է ենթադրել, որ տիրողները նուաճած ժողովրդի ճարտարապետութեան վերայ դրին իրանց կնիքը: Իսկապէս հայերի նուաճուելը վրացիներից աննշմարելի է: «Եթէ հայ և վրացի պատմադիրների վկայութիւնները չլինին, մենք չենք կարող մտածել, թէ

¹⁾ Յարգելի գիտնականի ենթադրութիւնը ճշտուած է նորանոր փաստերով: Հստ ճարտ. Թորամանեանի Անին պարխապներից դուրս տարածուած է եղել Ղօզլիճայից (Բաղնայրից) մինչև Ղօշավանք (Հոռոմոս) խիտ արուարձաններով: Թ.

²⁾ Երևի Ապուղամբեցի ծ. թ.

Անին որ և է կախում ունեցել է վրացիներից. ահաւոր քանակութեամբ պահպանուած և թէ մեր պեղումներով գտած արձանադրութիւնների մէջ՝ ասում է պրօֆէսոր Մառը, չկայ ոչ մի յիշատակութիւն վրաց թագաւորների տիրապետութեան մասին, որպէս Անին տիրողների: Եթէ երբ և իցէ էլ յիշուած է վրաց թագաւորութեան մասին, այն էլ բացառապէս արձանադրութեան դաթի (թուականի) համար է լինում, որից չի կարելի եզրակացնել վրաց տիրապետական նշանակութեան մասին տեղական կեանքում:

Անցնենք այժմ վերջին և շատերի կարծիքով այն ամենաուժեղ ապացոյցին, որ իբր հայկական ճարտարապետութիւնն իր սկզբնաւորութիւնը վերցնում է վրացականից: Յոյց են տալիս, որ իբր ուսումնասիրութեան արժանի յուշարձանները գտնուում են Վրաստանում և ոչ Հայաստանում: Իբրև հակադարձ ապացոյց, թուուցիկ կերպով թուենք այն շէնքերի ցուցակը, որոնք կարող են ծառայել ինչպէս օրինակ հայկական ճարտարապետութեան և որոնք գտնուում են միայն Ռուսական Հայաստանում, Մարմարշէնում, (Երևանի գ.) Էջմիածնում և Անիում բազմաթիւ յիշատակարաններ: Լիակատար ուշադրութեան արժանի են Մխիթար Գօշի վանքը (Շուշուայ գ.) Ապրի վանք (Այրիվանք), ս. Թովմայի Ագուլիսում (Նախիչևանի գ.) Գեղարդայ վանք Արարատի մօտ, Հաղարծնի վանքը (Շուշ. գ.) Ալամի վանքը: Անուանենք եկեղեցիները, Աստուածածնի՝ Բազնայրում (Լոզլիճա), Բէշ-Քիլիսա (հինգ սրբոց) Խնժկոնքում, Տասներկու առաքելոց՝ Կարսում, ս. Գրիգորի մայր եկեղեցին Դարաչիչակում, եկեղեցիները՝ Ղօշավանքում (Անի մօտ) Պօղոս-Պետրոսի մատուռը՝ Ենլիճայում և այլն:

Բայց մի կողմ թողնելով մինչև անգամ բոլոր վերը բերած եզրակացութիւնները, ապացուցանելու համար, որ հայկական ճարտարապետութիւնը վրացականից բոլորովին այլ ճանապարհով է յառաջացել իր սկզբնական շրջանից սկսած, նշանաւոր է նկատի ունենալ հետևեալը.

ճարտարապետական արուեստը չի կարող լինել (յառաջանալ) առանց մտրդկային բազմութեան—մասսայի, որոնք սերնդէ

սերունդ իբրեւ ժառանգութիւն կտան արհեստի ծեակերպութիւնները և իրանց շանասիրութեամբ դեղարուեստագէտի միտքը կը կենդանացնեն: Իսկ Վրաստանում, հնադարեան հայ հրապարակախօս Սիմօնեանցի ասելով, ոչ մի ժամանակ չի եղել, այսպէս անուանուած երրորդ դասակարգ, ազգաբնակչութիւնը բաղկացած էր ազնուական հողատէրերից և ճորտերից: Երրորդ դասակարգը (վաճառականներ և արհեստավարներ) ոչ միայն Տփլիսիսում, այլ և միւս քաղաքներում բաղկացած էր հայերից: Վերոյիշեալին պիտի աւելացնել, որ ներկայիս էլ կովկասում հմուտ քարաշէններն ու քարի վերայ փորագրողները հայեր են:

Այս պատճառով հայկական ճարտարապետութիւնները պիտի մեզ շահագրգռէ, նախ նրա համար, որովհետեւ զարգացել է նոյն արմատից, որից մեր՝ ռուսներէս շինարարութիւնը, երկրորդ որ նա իւր ծաղկած ժամանակ, ոճի այնպիսի օրինակներ է տուել, որոնք կարող են բաւարարել ամենախիստ քննադատին անդամ: Որպէսզի հասկանալի լինի, թէ հայ ճարտարապետներն ինչ ճանապարհներով հասան այս կատարելատիպ օրինակներին, որոնք այժմ մեր զարմանքի առարկան են դարձել, պէտք է մի փոքր կանգ առնել հայաստանի պատմութեան վերայ և ընդհանուր դժերով նշանակել այն ուղին, որով շարունակուել է հայ ճարտարապետութիւնը:

Վ. Բ.

(Վերջը միւս անգամ)

